

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎԱՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑՈՒ

Ա.

Վենետիկի բանասէր Հ. Հացունի Բազմա-վեպի վերջին թուի մէջ յայտարարեց աշխարհին յաւակնոտ յօդուածով որ «Կաղանկատուացիմ կ'ապրէր Է. դարուն»: Յօդուածն ու յայտարարութիւնն ուղղուած է մեր նաժարի դէմ որ գրած էինք Պ. Ա. Զօպանեանի խնդրով Անահիտի ֆէջ եւ ուր ամփոփել էինք քանի մը էջի մէջ մեր կարծիքը Կաղանկատուացու գործի մասին:

Հ. Հացունի դառնացած է որ համաժողովներէ իրեն եւ բարեկամի վայել ազատութեամբ հեղնում է եւ մեր տեսակէտը եւ մեր տկար գիտութիւնը: Հեղշում է նաեւ որ քննադատել ենք իրեն առանց ծանօթ լինելու իր հայեացքին, առանց կարգալու իր յօդուածը: Սակայն պատուական հայրը, երեւում է, մոռացել է որ ինքն էր զրկել անցեալ տարի իր գրքոյկը՝ «Մովսէս Խորենացիմ կը դառնայ ի հինգերորդ դար» եւ խնդրել էր յայտնել կարծիքս այս աշխատութեան մասին: Դժբախտաբար ուշադրութեան արժանի բան չդասնէ, տեսանք միայն թեթեւ վերաբերում խորհուրդու հարցին եւ անկատար ծանօթութիւն Կաղանկատուացու գործին: Լրջութիւնից զուրկ գտա՞նք իրարեւր թէ Կաղանկատուացին զրկել է իր գործը Ջեանշէր իշխանի հրամանով 628 թուականին: Կաղանկատուացու առաջին հրատարակիչը՝ Կ.Վ. Շահնաղարեան կարծում է որ Աղուանից պատմիչը սպրում էր Վիրոյ կաթողիկոսի եւ Ջեանշէր իշխանի ժամանակ՝ Զարպանէլեան ընդունել է այս կարծիքը եւ Կաղանկատուացու գործ համարել միմիայն առաջին եւ երկրորդ գրքերը, թողնելով անանուն կամ համանուն շարունակողին երրորդ գիրքը:

Հ. Հացունի կ'ուզէ սրբագրել վերջին կարծիքը եւ Կաղանկատուացուն վերագրել ո'չ թէ առաջին երկու գրքերը, այլ միմիայն առաջին գիրքը եւ երկրորդի մի մասը, մինչեւ ի՞նչ գլուխը: Կ. Վ. Շահնաղարեան Կաղանկատուացու գործ էր համարում գէթ մինչեւ ԼԲ գլուխը, առանց որոշելու թէ յաջորդ գլուխները ում են պատկանում, Կաղանկատուացուն թէ շարունակողին: Հ. Զարպանէլեան աւելի չի՞մ ունի գո՞րծեականօրէն Կաղանկատուացուն տալու երկրորդ գիրքը ամբողջովին, իսկ շարունակողին՝ երրորդը:

Հ. Հացունու կարծիքը ոչ միայն նորութեան թարմութիւն չունի, այլ եւ զուրկ է իր նախորդներին խոհեմութիւնից եւ, տարբարակ սրբագրութիւնից յետոյ, կը յանձնէ Զարպանէլեանի տեսութեան: Այս իմաստով էլ, առանց մանրամասնութեան մէջ մտնելու, մեր յիշեալ նաժարի մէջ կրկնել էինք որ Հ. Հացունի կրկնում է Հ. Զարպանէլեանի կարծիքը:

Մեր նաժարից Վենետիկի բանասէրը, թերեւ, զգացել է որ ոչ թէ անծանօթ ենք իր տեսակէտին, այլ յայտնապէս արժէք չենք տրւած: Ուստի պէտք է տեսնել նորէն «միջնուշու» Կաղանկատուացու պատմութեան մէջ եւ այս անգամ մի ուրիշ եւ աւելի վարմամաւելի գիտատարել, որպէս թէ մեր պատմագիրը ո'ր յօրինած պիտի լինէր իր աշխատութիւնը 628 թուին, երբ Ջեանշէր, նկատենք անցողակի, դեռ հրապարակի վրայ չէր, եւ վերջացրել 668 թուին: Այս մեր հասկացողութիւնից դուրս է եւ սողերիս նպատակն է ցրել այս մոլորութիւնը, ներկայացնելով Աղուանից հեղինակին պատմական եւ գրական լոյսի մէջ:

Նախ քան այս, քանի մը խօսք խորհուրդու

հարցի մասին: Հ. Հացուհու հետաքրքրութեան բուն նիւթը Կաթանկատուացին չէ իսկապէս, այլ Խորենացին: Նա կարծում է որ Կաղանկատուացու մօտ մի գէնք է գտել ի նպաստ Խորենացու հնութեան եւ այդ գէնքն արժեքնելու համար ուխտել է վարկաբեկել այն փաստերը որ դիզուած են Խորենացու դէմ: Ծանր յանձնառութիւն է: Խորենացու քննադատութիւնը, մեր կարծիքով, հալադիտութեան փայլուն յաղթանակներէց մէկն է եւ պատիւ է բերում հայ բանասիրական քննող մտքին: Այս իսկ պատճառով թերահաւատ ենք այնպիսի յաւակնոտ գրութիւններին որպիսին է ՎՄԻՍԿէ խորենացին կը դառնայ ի հինգերորդ դար: Իսկ կարգաւոյց յետոյ, խոստովանենք, չենք կարող թաղցնել այն ճշշող տպաւորութիւնը որ թորում են վայրիվերոյ դատողութիւնները: Ահա քանի մը օրինակ:

Յայտնի է որ մեր պատմահայրը Արամի գործն է համարում Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայքերի՝ բաժանումը: Մինչդեռ դիտենք որ Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք ստեղծած են Յուստինիանի օրով 536 թուին: Հետեւապէս պատմահայրը ուշ է քան 536 թուրը, եւ բաւականին ուշ, որովհետեւ միայն 536 թուից շատ հեռու կանգնած գրողը կարող էր այդպիսի չիօթ հասկացողութիւն ունենալ 536ին պատահած իրողութեան մասին:

Իսկ Հ. Հացունին ահա ինչպէս է դատում. «Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ Հայք Յուստինիանոսէ չհարուեցան, ինչպէս կ'ընէ Հ. Ակինեան Գուղչմիդի հետ, այլ կանխառ այլ կային եւ անոնց հետեւողութեամբ էր որ կայսրը Ծովաց նահանգն եւ Չորրորդ Հայք անուանեց: Սակայն իր հրովարտակէն չի հասկացուեալ թէ այդ կոչումն անձանթ էր բոլորովին, երբ ինք 536ին պաշտօնական ըլաւ: Հակառակ պարագային կրնայ եւ յիտամուտ լինել Չորրորդ Խորենացուն մէջն: (1)

Այստեղ ամէն ինչ չիօթ է եւ սխալ: Հ. Հացունին պարզապէս հարցին տեղեակ չէ:

Գուղչմիդ եւ ոչ Ակինեան չէին կարող առել թէ Ա. եւ Բ. Հայք հնարուեցան Յուստինիանէ: Խօսքը Ա. եւ Բ. Հայքի մասին չէ, այլ Գ. եւ Դ. Հայքի, եւ արանք են որ հնարուեցան Յուստինիանէ: Կայսրի «հրովարտակէն» շատ լաւ կը հասկացուի որ Գ. եւ Դ. Հայք կոչումն անձանթ էր բոլորովին մինչեւ 536 թ.: Ոչ մի հիմք չկայ ձեռագրական՝ յետամուտ համարելու ո'չ Գ. եւ ո'չ Դ. Հայքը:

Կարիք չկայ խնդրելու ինչ որ լոյսի պէս յատակ է: Փոքր Հայք բաժանուեց Առաջին (Սիւրաստիոյ շրջան) եւ Երկրորդ Հայքի (Մալաթիոյ շրջան)՝ Վաղէս կայսր օրով (+378), ինչպէս եւ հարեւան Կապադովկիան: Բարսեղ Կեսարացին (+379) բողոքեց այդ բաժանման դէմ, նմանեցնելով հեղծորէն բաժանողին այն մարդուն որ կիսում է իր ձին կամ եղբ, կարծելով որ երկու ձի եւ երկու եղ կ'ունենայ, մինչդեռ զրկուում է եւ մէկից (2): Իսկ Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք գոյութիւն ունին միմիայն 536 թուից: Մեծ Հայքի բիւզանդական բաժինը բաղկացած էր մինչեւ Յուստինիան երկու մասից. հինգ անկախ սատրապութիւններ (Նախարարութիւններ)՝ Մոփք (Շահնոնց), Բալախովա, Հաչտեանք, Անձիթ, եւ Մեծ Մոփք, ուր մտնում էր եւ Անգեղաւան: Միւս մասը ընդգրկում էր Կարինի եւ Երզնկայի շրջանները, մեր Բարձր Հայք, որ Բիւզանդացիք կոչում էին Ներքին Հայք:

Արդ Յուստինիան կայսր 536 թուի հրամանագրի մէջ յատարարում է որ բոլոր Հայ հողերը, Ա. եւ Բ. Հայքը, այլ եւ Ներքին Հայք եւ հինգ անկախ իշխանութիւնները պէտք է նոր բաժանման վերածնել: Առաջին Հայք պիտի կոչուի այսուհետեւ նախկին Ներքին Հայք՝ ունենալով իր մէջ նոր հողատարներ մինչեւ Տրապիզոն: Երկրորդ Հայք կը կոչուի նախկին Ա. Հայքը, այսինքն Սեբաստիոյ շրջանը, իսկ նախկին երկրորդ Հայքը, Մալաթիոյ շրջանը, կը կոչուի Գ. Հայք: Եւ վերջապէս հինգ իշխանութիւնները կը կաղմեն Դ. Հայք: Ակինեի է

1) Հ. ՀԱՅՈՒՆԻ. ՄՈՎՍԿԱ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ԿՐԴԱԾՆԱՅԻ Ի ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐ, Էջ 29:

2) Տե՛ս մեր ռուսերէն գործը՝ «Հայաստանը Յուստինիանի դարում», էջ 89:

որ 536ից յառաջ չկար ոչ միայն Դ. Հայք, այլ և Գ. Հայք: Առաջին անգամ Յուստինիանոսն է կեցում այդ անուններով այն հողերը որ յառաջ կոչուած էին Բ. Հայք և անկախ սատրապութիւններ (1):

Անհրճելի փաստ է որ պատմահայրը ուշ է քան 536 և Հ. Հացունու ճիշդը թերի և թիւր հասկացողութեան արդիւնք:

Ուրիշ օրինակ: Սեղբեստրոսի վարքը Թարզմանուած է հայերէն 678 թուին: Ողբենացին քաղել է այնտեղից ընդարձակ հատուած: Սրանից հետեւում որ պատմահայրը ուշ է նաև քան 678 թիւը: Հ. Հացունին ասելիք չունի այս մասին, բայց յամսօրէն փորձում է արտասանել քանի մը կցկտուր խօսքեր: Հարկ ենք համարում ցերեկ այստեղ փոխառուած հատուածը, որպէսզի ընթերցողի համար պարզ լինին բանաբաղութեան փաստը և Հ. Հացունու դատելու և արամբանելու ձևերը:

ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ ՎԱՐԹ, էջ 699

Սեղբեստրոս ... բարեվայելացեալ քան զբոլոր վիճակաւորսն: Վասն զի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճոյութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել ոչ ուրեք կարացին. այլ հեզ և բարիակամ և բարեխորհուրդ գրելով և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր. վասն զի զոյր տեսեամբ հրեշտակական, բանիւ տրամապայծառացեալ, գործով սուրբ, մարմնով արտափայլեալ, սարսիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր: Այլ վասն զի զբոլորսն նորա զուգորթիւնսն ոչ եմ բաւական ասել, առ ի մասնաւորականս մորա գործեցեալս դարձուցից դրանս:

ՄՈՐԵՆԱՅԻՆ, Գ. ԿԷ.

... Մեսրոպ... գերազանցեալ քան զամենայն որք զայնու ժամանակաւ էին առաջինիք:

(1) Տե՛ս մեր յիշած գործը, էջ 165, ուր մանրակրկիտ քննութեամբ է առնուած 536ի կարգադրութիւնը:

Բանդի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին, այլ հեզ և լաւակամ և բարեխորհուրդ գտնով և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի զոյր տեսեամբ հրեշտակական, մտք ծննդական, բանիւ պայծառ, գործովք ժուռկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարսիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անճանճոյք: Այլ վասն զի զբոլոր նորա ուղղութիւնսն ոչ եմ բաւական ասել, ի համգիստ մորա մշխարացն դարձուցից դրանս:

Ողբենացին բառացի ընդօրինակել է Սեղբեստրոսի վարքից: Կասկածից դուրս է: Սակայն Հ. Հացունի նկատել է միայն մի քանի բառերի տարբերութիւնը. «Սեղբեստրոսի վարքը կտորին մէջ Մովսէս կը գրէ գերազանցեալ, և թարգմանիչը՝ բարեվայելացեալ. լաւակամ՝ ու բարիակամ, պայծառ՝ ու տրամապայծառացեալ, և էջ. (1), ուր անհերել է թէ երկուքն ոչ մին հետեւող է միւրեւ. իսկ աւելի ծանօթ բառերու մէջ իրարու միտք աղեղնու թիւն փնտել անտեղի է:»

Հ. Հացունի անարդար է. անտեղին իր դատողութիւնն է: Բանաբաղութիւնը փաստ է և ուրանալ փաստը նշանակում է կուրանալ և կուրութեամբ չէ որ պիտի լուծուին բանասիրական կնճիռներ:

Ուրիշ փոխառութիւններ ևս ունի Ողբենացին Սեղբեստրոսի վարքից: Կոստանդինի վերաբերեալ առասպելական տեղեկութիւններն այս տեղից են քաղուած:

Ողբենացին օգտուել է նաև Սովորատի

(1) Զորքորդ օրինակը՝ համբերող և համբերողական՝ գեղչելու է, որովհետեւ իտեմացու քննական իրատարակութեամբ մէջ՝ համբերողական է: Իսկ «եսայլն» միանգամայն անտեղի է գէթ հաստատմին նկատմամբ, ուրիշ տարբերութիւն չլինելու պատճառաւ:

եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնից որ կատարուած է 696 թուին: Վրաց առաքելուհու Նունէի պատմութիւնն այն տեղից է առել մեր պատմահայրը եւ ինքն է մոռացութիւնից հանել հին աւանդութիւնը եւ պատմաւստեղ հայ դրակահուծիւնը, որտեղից անցել է եւ Վրաց: Մինչեւ խորենացին, հայ եւ վրացի մատենագրութեանը անձանօթ էր Նունէի առաքելութիւնը: Հետեւութիւնը պարզ է. խորենացին յետ է քան ոչ միայն 678, այլ եւ 696 թիւը:

Մի ուրիշ պարագայ: խորենացու մէջ աչքի է զարկում նրա թշնամական դիրքը Մամիկոնեաների հանդէպ եւ ընդհակառակը արտակարգօրէն բարեացակամ է Բագրատունիներին: Հ. Լացուշի խտրողութիւն է նաեւ այս դիտողութեան դէմ, պնդելով որ խորենացու մօտ զկան Մամիկոնեանց երկու խումբ. մին՝ սեւեռու, ինչպէս Գնելայ զաւաճան Վարդանի եւ ուրացող հայրենադատ Վահանը, զորս Փաւստոսն առաւ նոյն դունով եւ միւսը՝ լաւերու, որոց պատշաճ բաժինը տուած է, փայլուն ծագում եւ մեծ դեր մ'անոնց Մամիկոնեաների հաշիւը, քաջութիւններ Մուշեղայ եւ Մամուկէի, Ս. Սահակայ խնդրանօք սպարապետութեան պատիւն չամարացայ, եւ սարսաղաւորութեան՝ անոր որդւոյն Վարդանայ, եւ բարեզօթ պաշտօն մը վերջնոյս կնոջ Դստրիկան Ս. Սահակայ յուղարկման մէջ: Աւելի փարումն առ Բագրատունիս՝ իւր մեկնեալ Սահակայ ընտանեաց՝ այս՝. բայց ուր է հոգ թշնամութիւնը Մամիկոնեանց դէմ (էջ 31):

Կարծում ենք որ թշնամութիւն կայ եւ կայ այնտեղ ուր պատմական հայրը չի տեսել, եւ չի՛ տեսել, որովհետեւ հարցը մօտէն չէ սերտած:

Մամիկոնեան տոհմը կոչւում է Փաւստոսի մօտ տուն սպարապետութեան: Ժառանգարար սպարապետներ են՝ Արտաւան եւ Արտաւազը (Ազաթանդեղոսի մօտ), Վաչէ, Արտաւազը, Վասակ, Մուշեղ, Մամուկէ (Փաւստոսի մօտ): խորենացին զլացել է խոստովանել նրանց այդ մեծ պատիւը: Աւելին կայ. հանել է նրանց իրենց բարձր աթոռներէն եւ փոխարէն նստեցրել Բագրատունիներին: Փաւստոսի փայլուն աստ-

ղերը՝ Վասակ եւ Մուշեղ, բոլորովին զրկուել են իրենց լոյսից. Վասակ սպարապետ չէ, եւ ոչ Մուշեղ: Վասակ հասարակ զգինակիր՝ Արշակ Թազաւորի (Գ. Ին). զգինակիր է նաեւ նրա աւագ եղբայրը՝ Վարդան (Գ. ԻԲ). իսկ Մուշեղ այդ էլ չէ, այլ սխալում է որպէս զորդի Վասակայ Մամիկոնեանի (Գ. ԼԷ):

Շատ Մամիկոնեաններ, եւ ոչ հասարակ, մնացել են անյիշատակ, ինչպէս Արտաւան, Արտաւազը եւ Վաչէ սպարապետներ Տրդատի ժամանակ: Արտաւանի տեղ երեւան է զալաւ Արտաւազը Մանդակունի, Վաչէի տեղ՝ Բագրատ Բագրատունի: Տրդատի մահից յետոյ որպէս թէ նրա որդին եւ յաջորդը խորով նըշանակել է մէկի փոխարէն չորս սպարապետ եւ զառաջին՝ Բագրատ ապագայ: Մինչդեռ Փաւստոսից յաշտի է որ խորովի սպարապետն էր Վաչէ Մամիկոնեան, նա՝ որ յետ մղեց Մազքեաց Սանեսան Թադաւոր արշաւանքը: խորենացին ջնջել է Վաչէին եւ նրա զերը տուել Բագրատին, որը, ըստ Փաւստոսի, Վաչէի զգինակիցներէն մէկն էր միայն (Գ. Է.):

Վասակ զիջել է իր տեղը երկու ուրիշ սպարապետներ, Վահան Ամատունի եւ Վաղարշակ Սիւնի (Գ. ԺԲ.): Մուշեղը չէ Պապ Թադաւորի սպարապետը, այլ Սմբատ Բագրատունին, որին ռթթաթաւորեալ փոքի, տղ թմ թիպ թիպը իս եւ վիճակում է Ձերաւի կուռի յաղթութեան փառքը (Գ. ԼԷ): Փաւստոսի վերջին հերոսը՝ Մանուէլ Մամիկոնեան անհետացած է եւ նրա տեղը զրաւել է Սմբատ Բագրատունին: Դաւան Մեհրուժանի խարանդը Մանուէլն էր, բայց խորենացին զէպը տեղափոխել է Արշակի ժամանակ եւ վերադրել Սմբատ Բագրատունուն (Գ. ԼԷ): Փաւստոսից գիտենք որ Արշակ եւ Վաղարշակ Թադաւորները ամուսնացան, առաջինը առաւ Մանուէլի աղջիկը, իսկ Վաղարշակ՝ Բագրատունի ապագայի: Պատմահայրը զրկել է Մանուէլ Մամիկոնեանին եւ այս փոքրիկ պատուից եւ Արշակին կնութեան է տալիս Սիւնեաց իշխան Բաբիկի դուստրը (Գ. ԽԱ):

Մամիկոնեան հերոսները փաւստոսեան հոյակապ պատկերները հիւժուել չըսցել են խորենացու զբնի ապկ, Թադանով վտիտ հապիւ

նշմարելի ստուերներ: Ոչ մի ակնարկ Վասակ սպարապետի յաղթական ղեկքի մասին: Նա մի շնչին արարած է որ զգտուեց իր եղբոր Վարդանի հետ «փառն աղկկան միով հարձի», «եւ ոչ հեղադցաւ» սպանել նրան «թէպէտ եւ եղբայր նորա էր» (Գ. ԻԵ):

Վարդան եւս մարուր անձ չէ, Տիրիթի «սիրեցեալն» է, քսու եւ նենգ, որ զրդոնց Արշակին ընդդէմ Գնեյի եւ հրաման ստացաւ սպանել նրան: Տիրիթի հետ Վարդան դաւաճանեց Արշակին եւ փախաւ Շապուհ Պարսից արքայի մօտ: Արշակի հրամանով երկուսն էլ ընկան նոյն Վասակի սրից (Գ. ԻԳ-ԻԵ):

Մուշեղ, Պապի հռչակաւոր սպարապետը, եւս անտեսուած է Պատմահօր կողմից ու մի անգամ միայն՝ եւ այն անցողակի՝ յիշուած է, որ «Ուռնայր Աղունանից արքայ խոցոտեալ ի Մուշեղայ որդւոյ Վասակայ Մամիկոնեանի» (Գ. ԼԷ): Դիւցաղին անթիւ քաջագործութիւններից, այնքան ահաւոր եւ յաղթական կռիւներից միմիայն մի շնչին ղէպը, մի ոչ մահացու հարուած է յիշուած: Իսկ ուրացող Վա — հուն, որ արժանի էր մոռացութեան, պատմահայրը, ի հարկէ, անյիշատակ չի թողել: Գէթ խնայէր նրա որդուն Մամուէլին, որ հայրասպան լինելով մարքեց Մամիկոնեան անունը դաւաճանութեան արատից: Խորենացին հաստատ է իր հակամամիկոնեան տրամադրութեան մէջ մե անշեղ: Մամուէլ ապիկար զօրավար է. Արշակ թագաւորի զանգեւր զողացել էին մի քանի իշխաններ եւ փախչում էին Խոսրով թագաւորի մօտ: Մամուէլ, Արշակի մտերմ, հրաման ստացաւ. հետապնդել զողերին: Մամուէլ չյաջողեց: Նրա ղէմ էլաւ Մահակ Բագրատունի, Խոսրով թագաւորի սպարապետը, եւ փրկեց փախստականներին, տանելով նրանց Խոսրովի մօտ (Գ. ԽԵ):

Պատմահօր բնիւն միտքը յերկրին է այս միջնադէպը Մամուէլին վարկաբեկելու. նպատակով: Մամուէլ վերջացնում է իր կեանքն անարգ մատնութեամբ, եւ փախչում կայսեր մօտ (Գ. ԽԸ):

Մամիկոնեանների նախահօր Մամգոսնի ղէմքի վերայ եւս նկատում է Խորենացու անձնական կնիքը: Փառատուր մօտ, Մամիկոնեանց

«նախնիք լեալ էին թագաւորը աշխարհին ձենաց», Խորենացին նրանց դարձնում է ձենաց թագաւորի «զայեկորդիք»: Մամգոս փախչում է իր «շարախօս» Կղբոր Բղդուխի երեսից Պարսից Շապուհի մօտ: Սա չի ուղղում նրան պահել իր մօտ այլ ուղարկում Տրդատին: Մամգոս «յուշ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր», ապրեց մի տարի «փոփոխելով տեղի ի տեղումն ջրովանդակ ամա»: Վերջը նենգօրէն սպանեց Սիլունեաց Սղուկ իշխանին եւ տիրացաւ Տարսնին (Գ. ՅԱ եւ ՅԳ):

Առաջին անգամ Ս. Մահակի օրով է եւ նրա շնորհիւ որ մի Մամիկոնեան արժանացաւ ռապարապետութեան կոչման, եւ այդ անձը Համագասպն է, Ս. Մահակի փեսան: Բագրատունի «բաջ սպարապետ» Մահակի մահից յետոյ Ս. Մահակ աղաչեց Խոսրովին, յետոյ Վաւաշ — պուշին՝ նշանակել Մահակի տեղ Համագասպին: Խնդիրն հաջող մինչեւ Պարսից դուռը եւ արդարեւ զժողովրդեամբ Համագասպ դարձաւ ռապարապետ, ուրեմն շնորհիւ Ս. Մահակի միջնորդութեան եւ ոչ իր անձնական արժանիքի (Գ. ՄԱ): Մեր պատմահայրը շատ վերապահ է, անդամ Համագասպի որդի՝ Վարդանի նրկատմամբ:

Կորնիշի մօտ Վարդան ուսումնասէր է, Խորենացին լուռ է այդ մասին: Վարդան ուղեկցեց Մեսրոպին կայսեր մարբարաղարն ուր ստացաւ ստորագրատի պատիւ, յետոյ ուղեկցեց Սմբատ ասպետին Պարսից արքունիք (Գ. ՄԷ-ՄԸ):

Այսպիսով Խորենացու այժում Մամիկոնեան տոհմը նորեկ է, դոյութիւն ունի հազիւ Տրդատի օրերից, եւ մեծ տեղ չունի Հայոց Պատմութեան մէջ: Բագրատունի տունը եւս եկւոր է, ճիշդ է, բայց շատ հեռու, Հայկազանց շրջանից, եւ ծագում է բնորեալ ազգից: Պատմահօր սիրելի է ուրանալ Մամիկոնեան վատասկները, քարշել վայր Մամիկոնեան կտրիճներին իրենց պատուաւոր դիրքերից եւ բարձրացնել Բագրատունիներին իրենց նուատուութիւնից: Պատմաւոր Մահակ ասպետի հովա — նաւորութիւնը չէ, որին հաճելի տուրք տալ ուղեւոր երախտադէտ գրիչը: Խորենացու տրամադրութիւնն անձնական հաշիւների շուշ

չէ՛. նա մի նշանաբան է զաղափարական: Երկու նշանաւոր սո՛հմերի, հայ պատմութեան երկու անիւներէ, հակադրութիւնը մէկի նըւաստացումով, միւսի փառարանութեամբ, արտայայտում է Հայոց Պատմութեան զաղափարախօսութիւնը եւ սա հեղինակի անհատական զգացումը չէ՛ միայն, այլ արտացոլում է այն մտայնութիւնը որ ընդհանուր էր եւ տիրական իր դարում՝ ժամանակակից պատասխանատու շրջանների մէջ: Ինչպէ՛ս ասել ենք ուրիշ անգամ, կրկնում ենք այժմ որ մեր պատմահայրը, բարձր մտաւորական, գրօնակիր է Բաղրատունեաց քաղաքականութեան եւ անհատակիր Մամիկոնեան արկածախնդրի եւ ըմբոստ ողուն:

Այս հանգամանքն ինքնին պատմական մի լոյս է որ առաջնորդում է մեզ դէպի Պատմահօր դարը: Այդպիսի համակրանքով եւ հակադրանքով նա չէր կարող նստել Փաւստոսի, Ղազար Փարպեցու եւ Սեբեոսի կողքին: Զորքորդից մինչեւ եօթներորդ դարը Հայոց Պատմութեան մէջ թառած են Մամիկոնեան սպարապետներ, անվիճելի եւ անմղճելի տնօրէններ երկրի բախտին: Միայն եօթներորդ դարու սկզբից է որ շնորհիւ Սմբատ Վրկանի, Բագրատունի խոհմ ղեմքերը յառաջանում են նոր ոյժերով դէպի առաջին դիրքերը եւ յաջորդաբարձրում արգէն վտանգաւոր մրցորդներ են Մամիկոնեան մենատէրերին: Ութերորդ դարի ապստամբական շարժումները վերջացան 775 թուի պարտութեամբ եւ Մամիկոնեան դարսուոր վարկը թաքսմեց ընդմիտ: Երկիրը հանեց ծանր դրութիւնից Առոտ Մսակերի և Հիմյր դրեց Բագրատունիների իսկական մեծութեան:

Տեսանք որ բանասիրական քննութիւնները յանդեցին այն կէտին որ Խորենացու դործն ու է ջան 696 թիւը: Այդ գործի զաղափարախօսութիւնը հաստատում է այդ կէտը եւ զօնում նրա վերջին եղբը մերժաւորապէս ութերորդ եւ իններորդ դարերի սահմանադիրն: Պատմահօր բացասական վերաբերումը Մամիկոնեան անցեալին կը զսնէ իր ընկան բացատրութիւնը եթէ ենթադրենք որ նա շարժել է իր դրիւը 775 թուի աղէտների, Մամիկոնեան այդ

վերջին խելացնոր խոյանքի, ազդեցութեան տակ:

Ամէն պարագային՝ վիճելին 696 թիւը չէ որ անդրդուելի է: Վէճը վերջին եղրի շուրջն է. մենք կարծում ենք Գ. Խալաթեանի եւ Հ. Ակինեանի հետ (1), որ այդ եղրը ու է ջան 775 եւ յառաջ ջան Մսակերի մահը՝ 826: Յ. Մանանդեան եւ Ի. Մարկուսարտ յառաջանում են մինչեւ իններեղ դարի երկրորդ կէտը:

Հ. Հացունի վաղում է դէպ ի Ե. դար: Այդ իր գործն է: Բայց աններելի է նրա արհամարհոտ դիտողութիւնը մի շարք բանասէրների հասցէին. «Գուղձիղ, Տէր-Մկրտչեան, Տէր-Մովսէսեան, Կարէր, Վեստեր (Ֆեստեր), Գեյցեր, Լակրոզ, Խալաթեանց, Աղոնց, Հ. Ակինեան, Մարկուսարտ եւ Մանանդեան, այդ բարդաւան ու քննադատ մտքերը, դիտուն՝ Հ. Հացունու կարծիքով, կրնային աւելի օգտակար խնդրոց նուիրել իրենց ժամանակն ու կարողութիւնը», եւ «ոչ թէ քաշքշել դարէ դար ո՛չ պատմահայրը, այլ անոր ուրուականը, մինչ նա պիտի ժպտի անոնց, կանգնած իւր պատուաբանին վրայ՝ ուր գետեղեցին զայն իւր գործն ու դարերը»:

Ախորժակ չունինք խրատներ տալու, մանաւանդ ամբարտաւան խրատներ: Ինչ վերաբերում է Խորենացու պատուանդանին, կարծում ենք որ այդ պատուանդանը Ե. դարում ոչինչ արժէք չունի, բայց կանգնած Առոտ Մսակերի կողքին՝ օտանում է իսկական արձանի փայլ. այդտեղ Հայոց Պատմութիւնը դառնում է համարի, չաղաքական մտքի եւ երազների մի կոթող, մի սրբադան գիրք որ նուիրադրծում է Բաղրատունիների նորածին քաղաքականութիւնը, բարձրացնում է նրանց հեղինակութիւնը եւ ապահովում նրանց յաջողութիւնը: Եթ՛ զաղափարը երբ եւ իցէ գործ է ստեղծում, Հայոց Պատմութիւնն այն զաղափարն է որ ստեղծեց Բաղրատունեաց թաղաւորութիւնը, եւ պատմահայրը՝ այդ թաղաւորութեան բարոյական հիմնադիրը, աւետաւոր առաքելն է:

1) Տես մեր գնութիւնը Հ. Ակինեանի գործի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932:

Բ.

Սխալը ծնում է սխալ: Յենտուկով Պորենացու մասին ունեցած թիւր գաղափարին, Հ. Հա-
ցունի չէր կարող ճշմարիտ արդիւնքի հասնել
Կաղանկատուացու խնդրում: Եւ է հարգէ իր
նոր գիւտը մի նոր մոլորութիւն է:

Վենետիկի բանասէրը կարգացել է Կաղան-
կատուացու Ա. գիրքը եւ գտել է որ նիւթերը
դասաւորուած են կարգով, «յատուկ ծրագի-
րով»: Անցել է Բ. գրքին, կարգացել մինչեւ Թ.
գլուխը: Կարգն այնքան հետեւողական չէ գտել,
բայց վրոյթ չէ: Կարեւորն այն է որ Թ. գլխի
մէջ հեղինակը խոստանում է նկարագրել մի
տաղանդաւոր շրջան եւ այն նկարագրում է յա-
ջորդ Թ.-ԺԵ գլուխներում: Տապալակ վերջա-
ցել է Վերոյ կաթողիկոսի շնորհիւ 628 թուին:
Արդ մեր ուշիմ բանասէրը՝ Թ. գլուխն այնպէս
է հասկացել որ հեղինակը ժամտակակից եւ
ականատես է նկարագրուած տաղանդաւորն եւ այս
հեղինակն ինքն Կաղանկատուացին է, որ գրել
է 628 թուին իր գործին առաջին մասը սկզբից
մինչեւ Բ. գրքի ԺԿ. գլուխը: Անա առաջին
գիւտը:

Հ. Հացունին հորէն ձեռքն է առել Կաղան-
կատուացին եւ շարունակել ընթերցումը մինչեւ
նոյն երկրորդ գրքի իՐ գլուխը եւ տեսել է որ
հեղինակը գրել է այս մասը, որ է Ջեւանշէր
Իշխանի պատմութիւնը, 669 թուին, կամ նոր
յոգուածում՝ 665-670 տարիներին ընթացքին:
Սա էլ երկրորդ գիւտն է: Մնացածը, այսինքն
Կերկորդ գրքի երկրորդ բաժինը, ԺԹ-ՄԲ գլուխ-
ները եւ ամբողջ երրորդ գիրքը, չէ պատկանում
Կաղանկատուացուն, այլ մէկէն աւելի ուրիշ
շարունակողներին: Այս էլ մի երրորդ առեղ -
ծումը: Այսպէս ուրեմն, այս գիւտերի համա-
ձայն, Կաղանկատուացին հեղինակն է իր ա-
նունը կրող գործի միմիայն կէսը եւ այս կէսը
գրել է երկու նուազով, 628 թուին եւ, երե-
սուն տարի դադար առնելուց յետոյ, նորէն
գործի կպել 669 թուին:

Այս բոլորը ձեր ենթադրութիւններ են:

Այն մասը որ գրուած է համարում Հ. Հացունի
628 թուին, ունի իր մէջ Բ. գրքի ԺԿ. գլուխը:
Այս գլուխը վերջանում է հետեւեալ տողերով.
«Բաճգի բառնալոց էր Խաղաարութիւնն ի սա-
նէ Սանասանկամացն եւ տալոց էր ի ձեռն
որդուց խրայելի»:

Այս տողերը կարող են գրուած լինել մի-
միայն 652 թուից յետոյ երբ կործանուեց Սա-
սանեան Պետութիւնը եւ երկրին տիրացան Ա-
րարները: Անա ուրեմն մի եւ առաջին նետը
628ի ճակատին: Կան եւ ուրիշները, ինչպէս պի-
տի տեսնենք, բայց այս էլ բաւ է թաղելու մի-
անգամ ընդմէջ 628 թիւը որպէս գրութեան
տարի:

Առայժմ անցնինք միւս տարեթուին: Կա-
ղանկատուացու բուն գործը Հ. Հացունի վեր-
ջացած է համարում Բ. գրքի իՐ գլխով, որ
հեղինակը երկար կենք է մաղթում Ջեւան-
շէրին: Ուստի եւ համաձայն չէ Զարպանաւ-
եանի հետ, որ նոյն գրչին է վերագրել նաեւ
հետեւեալ գլուխները՝ երկրորդ գրքի վերջը:
Համաձայն չէ, որովհետեւ այնտեղ պատմում
է նաեւ Ջեւանշէրի մահը, մինչդեռ հեղինակը
Հացունու կարծիքով գիտէ Ջեւանշէրին դեռ
կենդանի:

Սակայն Ջեւանշէրի մահը պատմում է
ԼԴ գլխում, իսկ մինչ այդ, այսինքն ԻԹ-ԺԳ,
ուրեմն չորս գլուխներին գրելը եւս Ջեւանշէ-
րին տակաւին կենդանի գիտէ: Ուրեմն սա ու-
րիշ գրիչ է քան Կաղանկատուացին եւ երկուսն
էլ գրել են Ջեւանշէրի կենդանութեան: Իսկ
սրանց մահից յետոյ շարունակել են ուրիշնե-
րը: Ուրեմն քանի՞ գրիչ եղաւ: Կաղանկատու-
ացու բուն գործը վերջացած է կարծում Հա-
ցունին իՐ գլխ. որովհետեւ յաջորդ գլուխնե-
րի ենթադրեալ նոր գրիչն որպէս թէ յայտա-
բարում է իր գործի սկզբում թէ, իր նախորդի
երկը պակասաւոր էր եւ ինքը պիտի լրացնէ, ևւ-
րեւում է հետուեալը. «զճմարաւորս գրուա-
զըս բանից (նախորդին, աւելցնում է Հ. Հա-
ցունի) օսկաւ ինչ նուազ գտի» եւսայն: Հ.
Հացունի լաւ կ'անէր չգտնէր «եւսայն» եւ շարու-
նակէր նախադասութիւնը որպէս զի ընթերցողը
տեսնէր մեր բանասէրի աշխատելու եղանակը:

Ի՞նչ գլխի վերնագիրն է. «Տեսիլ միանձնացելոյ տան Աստուծոյ Իսրայէլի ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ. եւ նահատակութիւն աշակերտացն». եւ դիւտ սրբոյ խաչին որ ի Գիան էր»: Գլուխն սկսում է այսպէս. «զձմարտախօս որուպէս բանից սակաւ ինչ նուազ դուր զմի աշնանայտոյն Իսրայէլի: Սկիզբն անխաղ իմն էր. այլ զայս եւ եթ որ ինչ խորհրդոյս էր իրք, բովանդակեցաք»: Լեզուական մեծ հմտութիւն՝ հարկաւոր այս հասարակ նախադասութեան իմաստը չթիւրեւում համար: Ոոսքը նախորդ գրութիւն մասին չէ, բնաւ, այլ յտառօրէկայ դրուագի, ինչ որ պիտի դրուի Իսրայէլի մասին: Գրիչը խոստովանում է որ շատ բան չգիտէ այս միանձնաւորի նախկին կեանքի վերաբերեալ: Սա քայտնի էր դարձել Հնորձիւ աշն հարաւայի տեսիլի որ գրութեան նիւթն է մտաւ լեռնեղում առանձնացած իր ճշնութեան մէջ, մի օր տեսաւ մի տեսիլ թէ այս ինչ տե. աստուածային գանձ կայ թաղնուած: Յայտնեց այս մասին իր դաստի՛ Մեծկողմանց եւ պիսկապոս Դաւթին եւ հարեան Մեծերա՛ զաւառի եպիսկոպոս Յովէլին: Երեքը միասին շտապեցին տեսիլն ակնարկած տեղը, Զգարեան հովիտը, փորեցին մի փայտաշէն մատուռի մէջ «թիւս տան», դռին կողովն երկու արծաթեղէն կապարեայ կնիք ի վերայ եղեալ, դրոմէ տախտակ մի ոսկեծոյլ հաստահողոյս բեւեռեալ եւ ի նմա գրեալ ասորերէն եւ հայերէն գրով: Կնիքը հանեցին եւ մէջը գտան «փրկագործ խաչի մասն»: Ոսկեծոյլ տախտակի զիրր եւս կարդաց Յովէլ. «եւ էր գիրն այս եթէ՛ Երուսաղէմեան մասնաւորեալ նշխարք սրբոց են»: Տապանակներեց, այսինքն կողովներեց, մէկը Յովէլ եպիսկոպոսը տարաւ իր ծոռ, միւսը՝ մնաց Իսրայէլի ձեռքին եպիսկոպոս Դաւթի թոյլութեամբ: Իսրայէլ զբաւ սրբութիւնը իր վանքի մէջ որ է Գլխոյ վանք նոյն Մեծկողմանց (կամ Մեծկուենից) գաւառում:

Յովէլ թուղթ գրեց իր եւ Դաւթի կողմից Աղուանից կաթողիկոս Ուխտանէսին եւ Զեւանէ՛ր իշխանին յայտնելու չքնաղ գիւտը: Թուղթը բերուած է Լ. գլխում, եւ յաջորդ Ա. գլխում՝ Ուխտանէսի եւ Զեւանէ՛րի պատասխանը: Սրանց խնդրով սրբութիւնը տարան Պե-

րոժ-կաւատ, Ժողովուրդի հետ Ուխտանէս եւ Զեւանէ՛ր երկրպագութիւն տուին եւ ապա վերադարձան նորէն Գլխոյ վանքը:

Մի տարի անց՝ Իսրայէլ դարձեալ մի տեսիլ տեսաւ, թէ Մաշտոցի խաչը ծածկուած է Ուտի դաւառի Գիւս գիւղի մէջ: Մի քահանայ՝ Հետ չտապեց Գիւս, փորեց հինգ քիլ մի փոս եւ «յանկարեակի երեւեալ տապան մի արծաթ՝ ծանկառազոյն, հնացեալ, որ եւ ունէր առհասարակ հայ, հոռոժ եւ ասորի գիր, եւ ցուցաւ նէր ի նմա գոյլ զմասն կենդանարմատ փայտին»:

Այս գիւտը նկարագրուած է երկարօրէն եւ, ինչպէս հեղինակն է ասում, «վիպասանման գրուցատրարք» ԼԳ գլխի մէջ: Կարեւոր չեն մանրամասնութիւնները: Յիշենք միայն որ լուրը հասաւ կաթողիկոսին, Ուխտանէսի յաջորդ եղբորդարին, եւ Զեւանէ՛ր իշխանին: Կաթողիկոսը գնաց եւ ճառհանալ զմասն ի սրբոյ Ուաչէն Մաշտոցի՝ օծեց իւղով օրհնութեան:

Այսպիսով երազագէտ Իսրայէլ երկու գիւտ արաւ. Մաշտոցի խաչը Գիւս գիւղում, եւ Զգարեալի խաչը որ Երուսաղէմի խաչի մասն էր:

Արդ այս երկու խաչերի մասին մեր պատմագիրը հասում է իր գործի Ա. գրքի մէջ ինչ-ինչ գլուխներում եւ բացատրում նրանց ծագումը: Մերտորի խաչի մասին պատմում է (Ինչ գլ.) «վիպասանարք», իսկ Երուսաղէմեան խաչի «գրուցատրարք» (Իժ գլ.): Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց նշանաւոր տալուց յետոյ Մաշտոց գնում է որպէս թէ Երուսաղէմ ուխտ Այնտեղից վերադառնում է «աշակերտօքն եւ ընդ ինքեան ունելով զիսն արծաթեղէն ոսկի խաչաց տեսակով, յորում ի տէրունեան խաչէն էր մասնաւորեալ», եւ զայիս քնակում է Ուտի դաւառի Գիւս գիւղում: Այնուհետեւ Մաշտոց իր աշակերտներով քարոյրութիւն է անում մինչեւ Զողայ պահակը եւ այն կողմ լեռնականներին ծոռ: Զգարով որ զազան բռնակալները մտադիր են նրանց սպանել, Մաշտոց «փութացեալ փորէր փոս մի ըստ պիտոյից գործոյն եւ զաստուածային առեալ գանձին որ է խաչն տէրունական եղեալ ի տապանի ծածկէր ի գետնափոր կայտի»։ Եւստոյ նորահա-

ւատներէրից մին շինում է «մատուռն մի հողեղէն շորեքկուսի եւ տապան տախտակամած արարեալ ամփոփէր զնշխարս նոցա ի տապանի անդ»։ Նշխարները Մաշտոցի աշակերտներին էին, որոնք նահատակուեցին նոյն հիւսիսականներէրից։ Հետադառնալով եկեղեցի շինեցին «ի կարարանի խաչի», «զոր հին եկեղեցիի տեղւոյն անուանէին, որում Գիսն կոչեն»։

Մաշտոցի մահից յետոյ իր աշակերտներ վճռեցին դնալ Երուսաղէմ եւ խնդրել մի առաջնորդ քանի որ իրենց առաքեալ Եղիշէն Երուսաղէմից էր։ Լաւ ընդունելութիւն գտաւ Երուսաղէմի պատրիարքի կողմից, եւ վերագարձան «ոսկեղէն եւ արծաթեղէն սպասիրք եւ բազում նշխարք յամենայն սրբութեանցն» եւ երեք քահանաների ընկերակցութեամբ եկան Մեծկուռնից դաւաւր եւ հաստատուեցին Ձղախ հովտում (Ա. ԻԸ)։ Հիւսիսական բարբարոս ազգերն արշաւեցին եւ ասպատակեցին Աղուանից, Հալաց եւ Վրաց աշխարհները։ Երբ հրոսակները խուժեցին Մեծկուռնից դաւաւր, «Ձղախական գնդին Երուսաղէմեան զահի հարեալ մեծաւ երկիւղիւ աճապարեալ ի մի վայր ժողովէին զմասունս նշխարացն ամենայն եւ յերկուս ամփոփեալ արծաթեղէն կողովս ծածկէին յերկրի»։ Ձանց անենք անկարեւոր մանրամասնութիւնները (Ա. ԻԹ)։

Այս պատմութիւնները յերկրուած են ad hoc մեկնելու Գիսի եւ Ձղախի սրբութիւնների ծագումը եւ այդ միջոցով հաստատուելու նրանց յայտնութեան փաստը։ Երկրորդ դրքի ԻԹ-ԼԳ գլուխները կապուած են սերտօրէն առաջին դրքի ԻԷ-Լ գլուխներին, գրուած են միեւնոյն ոգով եւ շնչով եւ պատկանում են միեւնոյն գրչին։

Արդ մեծապէս կարեւոր է որ դրիչը խոստովանում է թէ «սակաւ ինչ նուազ գտի» Իսրայէլի վերարբերեալ դրուագը։ Իսրայէլ կենդանի էր տակաւին 707 թուին եւ մասնակցեց

այդ թուին կայացած եկեղեցակառ, ժողովին (1)։ Նա է, միւս կողմից, զլիաւոր դերակատարն աշխարհի անցքերի որ պատմում են խաչերի դիտից յետոյ, յաջորդ գլուխներում։ Եւ որ վերաբերում են Իսրայէլի առաքելութեան Հոնաց ժամ։ Արդ մեր պատմագիրը չի կարող ժամանակակից լինէր Իսրայէլի։ Այլ ապրում էր նրանից, ռաբինից 707 թուից, շատ սերունդներ յետոյ եւ այնքան հեռու էր ժամանակով Իսրայէլից որ ուրիշ բան չգիտէր նրա մասին բան ինչ որ գտել էր գրաւոր աղբիւրներում։

Իսրայէլի առաքելութեան նուիրուած գլուխները եւս միեւնոյն գրչի գործ են։ Ուխտանէս եւ Ջեանշէր գրում են Յովէլ եւ Դաւիթ եպիսկոպոսներին ուղղուած թղթի մէջ ի միջի աշուրց։ «Եւ մեր թեպէտ հեռի եմք մարմնով, մերձ համարեալ հոգեով յիշեացիք առաջի նորագիտութեան խաչիդ» (Բ. ԼԲ)։ Միեւնոյնը կրկնում են Մահակ կաթողիկոս եւ Գրիգոր Մամիկոնեան Հոնաց թագաւորին ուղղած նամակում։ «Եւ արդ մեր եւ աշխարհս մեր, թեպէտ եւ մարմնով հեռի եմք, սրտի սրբով համարեմք թէ յանդիման տեսաք զձեզ» (Բ. ԽԵ)։

Պարզ է որ միեւնոյն ձեռքն է գրողը։ Ասել է թէ Իսրայէլի ամբողջ գրուագը պատկանում է նոյն գրչին որ գրել է Ա. դրքը եւ զերուած է 707 թուից շատ յետոյ։ Նոյն գրչի գործն են եւ Բ. դրքի այն գլուխները որ նուիրուած են Վերոյին եւ Ջեանշէրին, ուրեմն եւ այս մասը չէ կարող գրուած լինել ոչ 628 եւ ոչ 689 թուին։ Հ. Հացունին ո՞րտեղից է հանել այդ տարեթիւերը, պէտք կայ յատուկ քննութեան։

Ն. ԱՌՆՑ

(Շարունակելի)

1) Տես ստորեւ, էջ 110։